

GYIMESI TIMEA

Figyelemökológiai bevezetés

„Mindenki tudja, mi a figyelem...”
William James¹

„James tévedett. Nem tudja mindenki, mi a figyelem.
Azt tudja mindenki, mit csinál a figyelmével az, aki fi-
gyel, és mit nem, aki nem.”

„A figyelem az, ami mozog akkor is, ha minden más
mozdulatlan.”
Jean-Philippe Lachaux²

Coach, jóga, meditáció, superfood – a XXI. század figyelemökonómiájának jellemző keresőszavai. Egyre nagyobb az igény a mozgást a meditációval összekötő modern meditatív és spirituális technikák gyakorlása iránt. Nem véletlenül, hiszen valamit kezdenünk kell a big data és a digitális valóság nem szűnő információtermelésével, figyelmi képességünk radikális hanyatlásával, amit joggal kötünk össze azokkal a legmodernebb kommunikációs technikákkal, amelyeknek köszönhetően folyton multikonnekciós módon üzemelünk, egyszerre több esz-közön, több valóságban, több síkon, többszörös énnel. A jóga és a meditáció mint holisztikus szuperfegyverek ráébredhetnek arra, hogy az önmagunkkal való törődés, önmagunk számára való jelenlét nem egyenlő a szubjektum álmainak fogyasztói kapitalizmus nyújtotta kielégítésével. A futuristák legmerészebb sebességálmait is túlszárnyaló, orbitálisától elszabadult, informatizált és mediatisált világ, Yves Citton³ francia médiatudós szavaival *multiverzum* mára nemcsak a krónikus idő- és figyelemhiánnyal küzdő végtelenül kiterjesztett, mégis izolált, magányos kiborg figuráinak egymást követő generációit alkotta meg, de diagnosztizálta patológikus tünetegyüttesként az ADHD-t⁴ is. Tény azonban, hogy az időigényes és – vélhetően időleges módon – *kognitív disszonanciát* okozó esztétikai olvasás (interpretáció), valamint a hagyományos bevált kontemplatív tevékenységek és technikák helyett (ima, gyógyás, naplózás stb.) sokan megkönnyebbülve fogadják a piaci alapon biztosan hatékony coach jól követhető, s főként rövid életviteli tanácsait. A figyelemorientálás új mesterei talán megtanítanak kis lépésekben figyelni, de vajon olvasni, mélyebben megérteni és értelmezni is?

A tematikus blokk szerzői egyetemi oktatók, gyakorló szülők, olvasók és írók egyben, akik nem idegenkednek a Jean-Marie Schaeffer által esztétikai figyelemnek, esztétikai reláci-

---

¹ William James, *The Principles of Psychology*, Holt, New York, 1890.

² Jean-Philippe Lachaux, *Le Cerveau attentif. Contrôle, maîtrise et lâcher-prise*, Odile Jacob, Paris, 2011, 17, 35, 37.

³ Yves Citton, Traiter les données: entre économie de l'attention et mycélium de la signification, *Multi-tudes*, n°49 (2012), 143-149.

⁴ Attention Deficit Hyperactivity Disorder

ónak⁵ nevezett tevékenységgel együtt járó diszkomforttól, a *késleltetett kategorizálás* fáradtságos és időigényes műveleteitől. A kognitív irodalom- és művészetelméleti kutatások úttörő alakja szerint az átlagos nyelvi megértés esetében jellemző, a lehető leggazdaságosabb információfeldolgozás helyett, amely a legkevesebb befektetéssel a legtöbb hasznot a leggyorsabban kívánja létrehozni, az esztétikai vagy irodalmi olvasás során az üzenet érzéki információira, illetve ebből következően annak hermeneutikai gazdagságára összpontosítunk. A nyelvi/formai, azaz érzéki többletinformációt azonban csak hosszabb idő alatt és a preformált kategóriáink átírásával tudjuk feldolgozni. Ennek következménye az a *kognitív diszszonancia*, amely ellene hat az elme kognitív konzonanciára való törekvésének, a gazdaságosság elvének. ⁶ Persze, az esztétikai olvasás során is többféle figyelem működik együtt, sőt távolról (*distant reading*) és közletről (*close reading*) sem lehet igazán jól kizárólag fókuszált és akaratos figyelemmel, feszült odafigyeléssel olvasni. Legalább ennyire fontos, Barthes találó kifejezésével, hogy néha *felemelt fejfel olvassunk*,⁷ a váratlanra, a meglepetésre nyitott elmével, vadász ösztönrel, éberen.

De vajon sikerül-e rávonnunk az azonnali kategorizálásra kalibrált, másodpercenként új akcióra szomjas, most felnövő generációkat, saját gyermekeinket arra, hogy a sebesség és hozzáférés nyújtotta pillanatnyi (pszichológiai) előnyökön túl elgondolkodjanak azon, milyen radikális változást jelent test és elme számára ez a mediális robbanás, hogy akarva-akaratlanul a *média bűvkörében*⁸ fürdünk, miközben naivan azt gondoljuk, hogy autonóm módon navigálunk ebben a kialakuló *mediarchiában*.⁹ A figyelemnek ez a *kollektív* formája, s vele a technikailag kiterjesztett posztthumán létezés, nagy kihívás elé állítja az embert.

Nem vitás, az utóbbi évtizedekben lezajlott infokommunikációs forradalom jelentősen átrendezte, átrendezi a tudáshoz és információhoz való hozzáférés módjait, kihat a tudás- és információfeldolgozás időbeli viszonyaira, felveti érvényességének, pertinenciájának kérdését. Az azonnalítás és a multiprezencia, mi több, a mindenütt való jelenlét (*ubiquitas*) figyelemökonomiai imperatívuszai nemcsak a koncentrációval azonosított figyelemre vannak radikális hatással, de vele együtt átalakulásra kényszerítik azokat a figyelemigényes tudáskonstrukciókat is, amelyek – mint a humaniórák – több évszázadra visszamenőleg közel azonos előfeltételek mentén és eljárásokkal érvényesítették, s ezzel valorizálták azt az egymást kölcsönösen meghatározó episztemológiai köteléket, amely a figyelő, koncentráló embert a megfigyelt tárggyal, a világgal köti össze. Ez a kötelék, ez a belső kognitív folyamat – a figyelem – az emberré válás, a hominizáció kulcsa: az emberlét intim, legbensőbb dimenziója, amit Deleuze nyomán Citton *vakuólumnak*¹⁰ nevez. Membránnal védett (sejtközi intenzív) tér, amely képes kivonni magát a *kollektív figyelem bűvölete*, s az általa keltett konnekcióér-

⁵ Jean-Marie Schaeffer, *L'expérience esthétique*, Gallimard, Paris, 2015.

⁶ Uő, *Petite écologie des études littéraires. Pourquoi et comment étudier la littérature?*, Éditions Thierry Marchaisse, Paris, 2011.

⁷ Roland Barthes, *Écrire la lecture*, in Uő, *Essais critiques IV, Le Bruissement de la langue*, Seuil, Paris, 1984, 33.

⁸ „Envoûtement médiatique”, Ld. Yves Citton, *Pour une écologie de l'attention*, Seuil, Paris, 2014, 49–72.

⁹ Uő, *Médiarchie*, Seuil, Paris, 2017. A blokk utolsó Citton-interjúja e könyv megjelenése apropóján keletkezett.

¹⁰ Citton 2014, 230.

zés hamis illúziója alól. A figyelem tehát elidegeníthetetlen individuáló érték számunkra, amely a körülöttünk lévő világot éppúgy értelemmel ruházza fel, mint annak *leendő* szubjektumát mind a fokális, akaratlagos figyelem moláris szintjén, mind a nyitott, lebegő, moduláló figyelem molekuláris szintjén. Nem lehet véletlen, ahogy erre a filozófus Natalie Depraz¹¹ is rámutat, hogy korok és kultúrák szerint eltérő módon, de lényegében azonos elv mentén az ember mindig is figyelmi képességeinek fejlesztésére törekedett, sajátos (mnemotechnikai, meditatív stb.) praxisok és különleges (emlék)tárgyak létrehozásával (totem, ikon, rózsasabak, mandala, mala, rózsafüzér, memoriter), hogy a természeténél fogva változókéony figyelmet hatékonyan fenntarthassa.

A figyelem tehát civilizatorikus gesztus, amelynek egyik legfőbb intézménye az iskola. E gesztusnak köszönhető, hogy az észlelés, rögzítés és reflexió útján az ember megteremtette az írásbeliség eszközét. Könnyen belátható, miért hat előnytelenül figyelmi képességeink jelenkori átalakulása a könyv alapú kulturális képességekre, miért járul hozzá az írásbeliség és a vele összefüggő logikai műveletekhez szükséges kognitív képességek csökkenéséhez. Kétségbe kell-e esnünk e sokak számára fenyegető perspektíva (a figyelem, az irodalom krízise stb.) hallatán, amely – iskoláink vészkiáltásait alapul véve – nem a közeljövő, hanem a közelmúlt megállapítása? Két egymásnak feszülő narratíva van forgalomban ennek kapcsán: míg Bertrand Stiegler „katasztrofista”, „apokaliptikus” filozófus a figyelem ökológiájának destrukciójáról és az ember eltűnését vizionáló figyelemhiányról beszél, Pierre Lévy a kiberkultúra elkötelezett híveként a technológiai átalakulást, a hálózatok végtelen multiplicitását a valóság- és figyelemtermelés kreatív eszközeként látja. Az utóbbi évtizednek a pragmatizmus horizontján elhelyezkedő kutatásai – Natalie Depraz, Yves Citton, Jean-Marie Schaeffer és a kognitív idegtudós, Jean-Philippe Lachaux esetében – tudatosan kilépnek ebből az antinómiából, amely leképezi a klasszikus filozófiai gondolkodás figyelemről szóló két nagy hagyományát. A figyelem idiómájából levezethető két figyelmi forma – egyfelől a figyelem mint erőfeszítés (koncentráció, akarat, irányítás, önuralom, fegyelem), s vele szemben annak hiánya (figyelmetlenség, szórakozottság), azaz a „jó” és a „rossz” állapot, másfelől a figyelem mint receptivitás, diszponibilitás, nyitottság, amely valorizálja a figyelem nem szűnő variabilitását, a figyelem és az elme dinamikus, autopoietikus (Varela) jellegét, kreatív plaszticitását – e két egymást kiegészítő figyelmi paradigma közül az egyik történetileg ciklikus módon kerül elő- vagy háttérbe. Egyfelől a Descartes–Leibniz–Fichte vonal, másfelől Malebranche, Bergson, Simone Weil, és ebbe a vonulatba rendeződik el a többi közt Valéry, Simondon, Deleuze és Whithead.

Hogy a jelen helyzet miért igényel e manicheizmuson túlmutató, Cittonnal szólva *ökológikus törődést*, talán nem kell magyarázni: nem csupán arról van szó, hogy a figyelem árucikké

¹¹ Natalie Depraz (2014), *Attention et vigilance. À la croisée de la phénoménologie et des sciences cognitives*, PUF, Paris, 2014. Depraz a francia Husserl-recepció legjelentősebb kortárs alakja, aki a buddhista kötődéseiről ismert neurobiológus és filozófus Francisco Varela-val folytatott közös munka eredményeként (vö. Natalie Depraz, Francisco J. Varela, Pierre Vermersch (dir.), *On Becoming Aware: a Pragmatics of Experiencing*, John Benjamins Publishing Company, Amsterdam, 2003) a husserli fenomenológia *epokhé* fogalmát a buddhizmus figyelem-gyakorlata és a kognitív idegtudományok keresztjeződésében helyezi el.

vált, hiszen már régóta az.¹² Citton olvasatában az utóbbi évtizedek legfontosabb újdonsága a figyelemökonómia terén, hogy a kettős piacra, amely egyrészt kulturális javak, másrészt az ezekre irányuló figyelem eladását jelentik, ráhelyeződött egy harmadik piac, amely immár a figyelésnyomainkat (metaadatainkat) bocsátja áruba. Az elektronikus médiák leginkább zavarba ejtő újdonsága nem az, hogy mi és milyen ütemben árasztja el a képernyőt, hanem az, hogy figyelési szokásaink lekövetésével, kattintgatásaink számolásából gazdasági előny keletkezik.¹³ Úgy tűnik, a XXI. századi médiák minden előnye (sebesség, felgyorsulás) egyben hátulütő, mert kiiktatódik az áramkörből a tudatos (reflexív) figyelem, rövidzárlat jön létre: nincs idő a kategóriáink létrehozására, az interpretációra. A média maga előre kitalálja (anticipálja), mire gondolhatok, hiszen jól kiismerte a vágyaimat, s így máris egy új stimulust *dob fel*, amit követek, mert nem akarok semmiről lemaradni... Lachaux szerint az elme egy kötéltáncos,¹⁴ a figyelem pedig az az egyensúly, amivel a kötélen tudok maradni, ezért szorul fejlesztésre. Egyszóval, a figyelmet *csinálni* kell. Képzeljük azt Lachaux javaslatára, hogy a figyelem, ez a piaci értékét tekintve felbecsülhetetlen – a sárga, a fekete és a kék után –, láthatatlannak aposztrofált arany, egy „mentális villa”. Könnyen belátható ezen analógia mentén, hogy nagyon nem mindegy, mi kerül a mentális villánkra, milyen mentális táplálékkal, *mentálékkal* etetjük az elménket...

Citton számára – aki Valéry *Füzeteiből* inspirálódva saját figyelemökológiáját az elme termodinamikai horizontján helyezi el, mondván: a figyelem az élő szervezet entrópiája ellen hat, azaz a figyelem a szervezet *negentrópiáját* biztosító tényező¹⁵ – a kérdés valójában az, hogy a figyelem ki tud-e lépni a produktivitás logikájából, a kapitalista sémából. A figyelem ökológiai programja – Guattari hármas ökológiájának szellemében, mint a környezet, a társadalom és az elme hármas artikulációja¹⁶ – éppen erre tesz javaslatot, amikor a kollektív és individuális figyelem oppozícióját az *összekapcsolt figyelem* fogalmával egészíti ki. A figyelemnek ez az együttes formája folyamatos affektív szinkronizálást követel a benne résztvevőtől, ami köteleket teremt az emberek között: felülírhatja az osztálytermek elavult figyelemkezelését, megtaníthat elviselni a késleltetett kategorizálással együtt járó széttartó tudatállapotot, ráébreszthet arra, hogy a médiák csatornáin szétfolyó szubjektum csakis a figyelmi

¹² Citton előadásaiban Tim Wu a csőd szélén álló *The New York Sun* napilap 1833-as életmentő példáját idézi: jóval a bekerülési ár alatt megjelentetett és így megnövekedett olvasóközönséggel rendelkező lapot a potenciálisan ott hirdető tartják fenn (Tim Wu, *The Attention Merchants: The Epic Struggle to Get Inside Our Heads*, Atlantics Books, London, 2017).

¹³ Például a GAFA (Google, Apple, Facebook, Amazon) tőzsdei jelenléte.

¹⁴ Jean-Philippe Lachaux, *Le Cerveau funambule. Comprendre et apprivoiser son attention grâce aux neurosciences*, Odile Jacob, Paris, 2015. A figyelem pedagógiai vonatkozásaira érzékeny Lachaux kezdeményezésére alakult ATOLE néven – *Attention, à l'école* – a figyelem iskolai oktatását megvalósító, a CNRS által támogatott pedagógiai program. Könyve mottóját a tematikus blokkban is tárgyal Simone Weiltől (*Attente de Dieu*) kölcsönzi.

¹⁵ Citton 2014, 64. Stiegler számára is hasonlóan fontos ez a negentrópiikus dimenzió.

¹⁶ Citton Guattari ökozófiájára, illetve hármas ökológiájára hivatkozva nevezi az általa kialakított keretet ökológiainak. Félix Guattari, *Les trois écologies*, Galilée, Paris, 1989; Uő, *Qu'est-ce que l'écosophie*, Lignes, Paris, 2018.

környezettel való relációjában mint *szuperjektum*¹⁷ őrizheti meg és alakíthatja önnön leendő szubjektivitását.

Az egymással is ökológiai módon elrendeződő írások nemcsak az irodalom, a filozófia és a művészet elvont gondolkodási horizontjain jelölik ki a figyelem tereit, de eltérő diszciplináris (művészetelméleti, irodalomelméleti, kognitív narratológiai, pszichológiai, kognitív idegtudományi stb.) keretek és nem mellékesen társadalmi diszkurzusok mentén praxisként nyúlnak a figyelemhez, amely performatív hiperfogalomként újraalapozza a tudat, a tapasztalat, az észlelés, az elme és a test fogalmait, azaz dinamizálja e sajátos ökológia elrendeződés minden egyes résztvevőjét. A tematikus blokkban olvasható szöveg-, kép- és világertelmezések elgondolkodtató utakat járnak be, különleges tájakat fedeznek fel az érzékelés, az értelmezés, az olvasás és a játék horizontjain. A figyelmeink természetét feltáró írások éppen e gesztus révén nem csupán valorizálják az interpretáció kultúráját (szemben az információs társadalom által privilegizált tudás-gazdaság mindenhatóságával), de gondolkodásra invitálnak a humaniórák legsürgetőbb kérdéseiről – mire jó az irodalom, mire való a művészet, miért olvasunk és hogyan, mi történik akkor, amikor olvasunk? Mire figyelünk éppen most...

---

¹⁷ Alfred North Whitehead, *Folyamat és valóság*, ford. Főrizs László és Karsai Gábor, Typotex Kiadó, Budapest, 2001 [1929].